

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОБОТИ З ПОТЕРПІЛИМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ (ТАКТИЧНИЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

CONCEPTUAL PRINCIPLES OF WORKING WITH THE VICTIM UNDER THE CONDITIONS OF THE STATE OF MARTIAL (TACTICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECT)

Мировська А.В., к.ю.н., доцент,
професор кафедри криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ

Комаринська Ю.Б., к.ю.н., доцент,
професор кафедри криміналістики та судової медицини
Національна академія внутрішніх справ

Несен О.О., к.мед.н., доцент,
завідувач кафедри криміналістики
Навчально-науковий інститут права та психології
Національної академії внутрішніх справ

Стаття присвячена з'ясуванню концептуальних засад роботи з потерпілою особою під час досудового розслідування в умовах воєнного стану.

Встановлено типові категорії осіб проти яких найчастіше вчиняються воєнні злочини, зокрема: 1) комбатанти; 2) військовополонені; 3) цивільні особи; 4) медичний та духовний персонал збройних сил; 5) персонал організації цивільної оборони; 6) персонал, призначений для захисту культурних цінностей.

Виокремлено основні стадії роботи з потерпілою особою та запропоновано їх зміст:

1. Підготовка до комунікації з потерпілою особою (вивчення самої події кримінального правопорушення та обставин, які його супроводжували; ретельний аналіз матеріалів кримінального провадження; вирішення питання щодо попередньої кваліфікації події; вивчення загально-демографічних, соціальних, біофізичних та психологічних характеристик особи потерпілого; вирішення питання про необхідність залучення спеціалістів; визначення комплексу слідчих (розшукових) дій, які необхідно провести із потерпілою особою та їх послідовності; вирішення питання щодо часу та місця проведення окремих слідчих (розшукових) дій, з урахуванням слідчої ситуації та стану потерпілої особи; вирішення питання про технічне супроводження проведення слідчих (розшукових) дій; обрання системи тактичних прийомів роботи з потерпілим);

2. Безпосередня взаємодія з потерпілою особою (передбачає процес комунікації з потерпілою особою в межах проведення слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних заходів, за допомогою тактичних прийомів, обраних із урахуванням її психологічного та фізичного стану особи);

3. Вирішення питання щодо надання необхідної психологічної підтримки/допомоги;

4. Аналіз та використання отриманої інформації.

З'ясовано основні напрями роботи з потерпілою особою: дотримання процесуальних засад кримінального провадження; психологічна підтримка; тактико-криміналістичне забезпечення розслідування та залучення передового міжнародного досвіду щодо механізмів підтримки для учасників кримінального провадження в контексті розслідування воєнних злочинів.

Ключові слова: досудове розслідування в умовах воєнного стану, криміналістичне забезпечення розслідування, тактичні засади слідчих (розшукових) дій.

The article is devoted to elucidating the conceptual principles of working with a victim during a pre-trial investigation under martial law.

Typical categories of persons against whom war crimes are most often committed are established, in particular: 1) combatants; 2) prisoners of war; 3) civilians; 4) medical and spiritual personnel of the armed forces; 5) personnel of civil defense organizations; 6) personnel appointed to protect cultural values.

The main stages of work with the injured person are highlighted and their content is proposed:

1. Preparation for communication with the victim (study of the event of the criminal offense itself and the circumstances that accompanied it; thorough analysis of the materials of the criminal proceedings; resolution of the issue regarding the preliminary qualification of the event; study of the general demographic, social, biophysical, and psychological characteristics of the victim; resolution of the issue about the need to involve specialists; determination of the set of investigative (search) actions that must be carried out with the victim and their sequence; resolution of the issue regarding the time and place of individual investigative (search) actions, taking into account the investigative situation and the condition of the victim; resolving the issue of technical support for investigative (search) actions; choosing a system of tactical techniques for working with the victim);

2. Direct interaction with the victim (presupposes the process of communication with the victim within the scope of investigative (search) actions and other procedural measures, using tactical techniques chosen taking into account the psychological and physical state of the person);

3. Solving the issue of providing the necessary psychological support/assistance;

4. Analysis and use of the received information.

The main areas of work with the victim were clarified: compliance with the procedural principles of criminal proceedings; psychological support; tactical and forensic support of the investigation and involvement of best international experience regarding support mechanisms for participants in criminal proceedings in the context of the investigation of war crimes.

Key words: pre-trial investigation under martial law, forensic investigation support, tactical principles of investigative (search) actions.

Потерпілий від кримінального правопорушення – це правова категорія, яка має суттєве значення для більшості юридичних наук.

У криміналістичному контексті потерпілий, як поняття, досліджується у межах криміналістичної методики, в якості основного структурного елементу криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень.

Стаття 55 КПК України визначає, що потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди... [1].

Криміналістичний інтерес до зазначеної категорії обумовлений у першу чергу тим, що потерпілий є джерелом

інформації про вчинене кримінальне правопорушення, а у окремих випадках фактичною підставою початку кримінального провадження та його ініціатором.

Вивченню властивостей та ролі потерпілого в аспекті дослідження криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень присвятили свої праці А.О. Антошук, В.К. Весельський, П.Д. Біленчук, В.О. Коновалова, Ю.Б. Комаринська, Г.Ю. Нікітіна-Дудікова, А.А. Саковський, Л.Д. Удалова, С.С. Чернявський, Ю.М. Черноус, В.Ю. Шепітько та інші.

На наше переконання, вивчення криміналістичних ознак, які формують характеристику потерпілого, є необхідною умовою проведення всебічного та повного розслідування, спрямованого на встановлення істини у кримінальному провадженні та притягнення до відповідальності винних осіб, а також дозволить безперешкодно встановити психологічний контакт з особою, відносно якої вчинено протиправні дії, та коректно визначити подальшу тактику дій слідчого.

Так, згідно з даними Єдиного звіту про кримінальні правопорушення Офісу Генерального прокурора, упродовж 2021 року кількість потерпілих осіб від вчинення кримінальних правопорушень складала 197 274 особи; за аналогічний період 2022 року – 230 939 осіб; у 2023 році ці показники сягнули майже до 300 000 осіб¹.

Станом на червень 2024 року зареєстровано 263 132 кримінальних провадження у яких визнано потерпілими 126 151 особу².

На жаль, мусимо констатувати той факт, що окреслені статистичні відомості не дають змоги оптимістично оцінювати та прогнозувати ситуацію, що склалась в Україні упродовж останніх років.

Безперечно, така негативна тенденція, в тому числі, зумовлена початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України, внаслідок чого порушені фундаментальні норми й принципи міжнародного права.

Суттєвий резонанс, з огляду на досліджувану проблему, пов'язаний із масовим вчиненням воєнних злочинів та злочинів проти людяності, зокрема: вбивств, масових знищень людей, тортур, зґвалтувань, політичних, расових або релігійних переслідувань й інших нелюдських актів поведінки, які досягли критичного рівня.

У загальній частині Стандартів розслідування воєнних злочинів зазначено, що воєнні злочини завжди вчиняються проти особи або проти власності осіб, які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права і до числа таких належать як мінімум 6 окремих категорій осіб:

1) комбатанти hors de combat (комбатанти, які вибули зі строю) – поранені, хворі або такі, що зазнали корабельної аварії, які перестали брати участь чи не брали участі у військових діях, положення про захист яких передбачено Женевською конвенцією (I,II), Додатковим протоколом до Женевських конвенцій від 12.08.1949., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977 р.;

2) військовополонені – комбатанти, які потрапили під владу супротивника (склали зброю та здалися або були захоплені в полон супротивником), положення про захист яких передбачено Женевською конвенцією (III), Додатковим протоколом до Женевських конвенцій;

3) цивільні особи – положення про захист яких передбачено Женевською конвенцією (IV), Додатковим протоколом до Женевських конвенцій;

4) медичний та духовний персонал збройних сил (ст. 15 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій) –

не є комбатантами (ст. 43(2) Додаткового протоколу до Женевських конвенцій), але в раз потрапляння під владу противника можуть бути затримані та в такому випадку користуються всіма правами та пільгами військовополонених (ст. 33 Женевської конвенції (III);

5) персонал організацій цивільної оборони (ст.ст. 51–67 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій);

6) персонал, призначений для захисту культурних цінностей (ст. 15 Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року) [2].

Так, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я нині в Україні різко збільшилася кількість населення, яким притаманні психосоматичні прояви, депресивні та тривожні стани, психічні розлади, суїцидальні думки, посттравматичні стресові синдроми, тощо. За оцінками експертів вже налічується понад 10 мільйонів українців, які піддаються ризику виникнення того чи іншого психічного розладу³.

Саме тому, необхідність удосконалення алгоритмів роботи з потерпілою особою під час досудового розслідування, осучаснення методичного забезпечення у цій сфері та імплементації нормативно-правових актів Європейського Союзу до національного законодавства, сьогодні набуває особливої актуальності.

Ми погоджуємося з позицією, А. Адаманської-Галлант, яка є керівником компоненту Судова реформа Проекту Європейського Союзу «Право-Justice», що складний травматичний досвід, інтенсивність пережитих трагедій, безпосередня участь осіб у жаклих подіях, пов'язаних із військовою агресією, можуть суттєво впливати на їх здатність відтворити певні факти. Саме тому вона пропонує використовувати досвід більшості Європейських країн у роботі з потерпілими особами, орієнтований на дотримання стандартів щодо прав, підтримки та захисту жертв злочину, та в межах такої діяльності керуватися Директивою 2012/29/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 25.10.2012 року, що запроваджує мінімальні стандарти щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочинів, а також змінює рамкове рішення Ради 2001/220/JHA [3; 4].

Враховуючи викладене, теорія та практика розкриття та розслідування кримінальних правопорушень потребує розроблення нових та вдосконалення вже існуючих правових та процесуальних норм, які регламентують роботу з потерпілою особою в умовах воєнного стану, а також тактичних прийомів роботи з нею, з урахуванням сучасних реалій.

Досліджуючи питання роботи з потерпілою особою під час досудового розслідування, на наш погляд, доречно виокремити такі стадії:

– перша стадія – підготовка до комунікації з потерпілою особою;

– друга стадія – безпосередня взаємодія з потерпілою особою;

– третя стадія – вирішення питання щодо надання необхідної психологічної підтримки/допомоги;

– четверта стадія – аналіз та використання отриманої інформації.

Зміст організаційно-тактичних заходів першої стадії – підготовка до комунікації з потерпілою особою, здебільшого матиме пізнавальне значення як щодо самого факту кримінального правопорушення так і щодо потерпілої особи і стосуватиметься з'ясування наступних обставин:

– вивчення самої події кримінального правопорушення та обставин, які його супроводжували, шляхом ознайомлення із процесуальними документами, які містяться у матеріалах кримінального провадження;

¹ Єдиний звіт про кримінальні правопорушення. Форма № 1 (місячна) : наказ Генеральної прокуратури України від 23 жовт. 2012 р. № 100. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stat_n_st?dir_id=113653&libid=100820&c=edit&c=fo.

² Єдиний звіт про кримінальні правопорушення. Форма № 1 (місячна) : наказ Генеральної прокуратури України від 23 жовт. 2012 р. № 100. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stat_n_st?dir_id=113653&libid=100820&c=edit&c=fo.

³ Прес-реліз УКРІНФОРМ на 25.07.2024 р. // Офіційний веб-сайт УКРІНФОРМ – єдине національне інформаційне агентство України, джерело інформації про політичне, економічне, соціальне, наукове, культурне, суспільне життя в Україні та за кордоном. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/>

– ретельний аналіз матеріалів кримінального провадження з метою визначення обсягу наявної доказової інформації, відомостей орієнтуючого значення, які потребуватимуть подальшої перевірки, а також кола обставин, які необхідно встановити під час розслідування;

– вирішення питання щодо попередньої кваліфікації події;

– вивчення загально-демографічних, соціальних, біофізичних та психологічних характеристик особи потерпілого, в тому числі шляхом отримання довідкової інформації про підтвердження відповідних статусів/станів або перебування особи на відповідних обліках;

– вирішення питання про необхідність залучення спеціалістів /психолог, педагог, лікар, перекладач, тощо/ (із урахуванням вікових особливостей, психічного стану та інших характеристик) [5, с. 483];

– визначення комплексу слідчих (розшукових) дій, які необхідно провести із потерпілою особою та їх послідовності;

– вирішення питання щодо часу та місця проведення окремих слідчих (розшукових) дій, з урахуванням слідчої ситуації та стану потерпілої особи;

– вирішення питання про технічне супроводження проведення слідчих (розшукових) дій;

– обрання системи тактичних прийомів роботи з потерпілим, які дозволять забезпечити оптимальну психологічну атмосферу та досягнути поставленої мети.

Друга стадія – безпосередня взаємодія з потерпілою особою, передбачає процес комунікації з потерпілою особою в межах проведення слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних заходів, за допомогою тактичних прийомів, обраних із урахуванням її психологічного та фізичного стану особи.

Під час цієї стадії основним завданням слідчого є обрання та використання тактичних прийомів, які дозволять повною встановити психологічний контакт з особою, унеможливити настання конфліктної ситуації в процесі спілкування або усунути негативні наслідки конфлікту, а також забезпечити результативність запланованих слідчих (розшукових) дій та досягнути мету їх проведення.

Важливе значення під час взаємодії з потерпілим має психологічний контакт, який встановлюється і підтримується упродовж всього розслідування за допомогою організаційно-тактичних заходів.

Встановлення такого контакту, як правило, є результатом застосування систем тактичних прийомів, спрямованих, в першу чергу, на: визначення індивідуальних психологічних особливостей допитуваної особи [5, с. 484] та її ставлення до слідчої (розшукової) дії і до слідчого; подолання психологічних бар'єрів у спілкуванні, створення сприятливої психологічної обстановки для процесу спілкування [5, с. 484].

Проаналізувавши погляди Бахіна В.П., Весельського В.К., Журавля В.А., Коновалової В.О., Кузьмічова В.С., Лукашевича В.Г., Стратонова В.М., Удалової Л.Д., Черноус Ю.М. та інших вчених-криміналістів стосовно проблеми тактико-криміналістичного забезпечення процесу встановлення психологічного контакту, спробуємо запропонувати власне бачення щодо стадій його практичної реалізації, зокрема це: аналіз характеризуючої інформації про потерпілу особу; прогнозування напрямів встановлення психологічного контакту та отримання бажаного результату; обрання коректних тактичних прийомів встановлення психологічного контакту; початок контактної взаємодії та діагностування особи і оцінка слідчої ситуації; подолання ймовірних протиріч та розбіжностей; розвиток контактної взаємодії та створення психологічно сприятливої атмосфери; формування контактного зв'язку між потерпілою особою та слідчим; зміцнення, стабілізація та закріплення контактної взаємодії між слідчим та потерпілою особою.

Варто звернути увагу, що досить розповсюдженою помилкою, яка зустрічається під час досудового розслідування, є нехтування слідчими окремими стадіями роботи з потерпілими. Як правило це стосується саме процесу встановлення психологічного контакту та обрання тактичних прийомів комунікації. Це підтверджуються опитуванням слідчих підрозділів Національної поліції України (Донецької, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Харківської, Херсонської областей), які зазначили:

– про обов'язкову необхідність встановлення психологічного контакту з потерпілою особою та обрання тактичних прийомів комунікації з нею, із урахуванням соціально-психологічних характеристик та слідчої ситуації (88,9 %), оскільки це впливатиме на ефективність та результативність розслідування в цілому;

– про необхідність встановлення психологічного контакту та обрання тактичних прийомів комунікації з потерпілою особою, за можливості (5,1 %);

– що не вбачають необхідності приділяти увагу додатковим можливостям отримання орієнтуючої інформації від потерпілих та витратити час на побудову ефективної комунікації (1,1 %);

– не змогли визначитись (4,9 %).

Водночас, важливість цих процесів важко переоцінити, оскільки саме вони впливатимуть на можливість отримання інформації щодо обставин, які підлягають встановленню, зокрема це і відомості про обставини та умови, які обумовили вчинення кримінального правопорушення та передували йому; відомості про обставини, які сприяли або навпаки перешкоджали вчиненню кримінального правопорушення; відомості про елементи обстановки, які вплинули на обрання способів кримінального правопорушення, засобів та знарядь, а також самого потерпілого; відомості про безпосереднє місце та час вчинення кримінального правопорушення; відомості про особу правопорушника та характерні ознаки його зовнішності, тощо.

Крім того, слід пам'ятати, що сприйняття потерпілим події кримінального правопорушення прямопропорційно залежатиме від психологічних рис його особистості та емоційного стану в момент вчинення злочину та після нього.

Враховуючи, що нині більшість слідчих ситуацій, пов'язаних із роботою з потерпілим додатково схарактеризовані дією воєнного стану, на наш погляд до найбільш ефективних тактичних прийомів комунікації з потерпілою особою, слід віднести наступні:

1. Проведення слідчих (розшукових) дій безпосередньо на місці події (за можливості та із урахуванням безпекової ситуації).

2. Проведення слідчих (розшукових) дій без відтермінування в часі від моменту вчинення кримінального правопорушення.

3. Використання можливостей вільної розповіді [6, с. 29]. За допомогою такого прийому слідчий отримає можливість додатково встановити психічний стан та емоційні зміни у поведінці потерпілого, а також з'ясувати готовність особи до співпраці та ступінь повноти отриманої інформації.

4. Спостереження за поведінкою потерпілого з метою контролю за його емоційним та психічним станом.

5. Деталізація обставин події – дозволить отримати найповнішу інформацію про деталі вчиненого кримінального правопорушення та убезпечить від несвідомого приховування важливої доказової або орієнтуючої інформації.

6. Постановка різних видів запитань під час роботи з потерпілим – дозволить слідчому утримувати ініціативу, створити результативний діалог, актуалізувати пам'ять та спрямувати процес отримання інформації у потрібний напрям.

7. Використання консультативної допомоги психолога [6, с. 29].

Безсумнівно, зазначений перелік тактичних прийомів є орієнтовним та носить рекомендаційний характер, і в залежності від конкретної ситуації та її основних компонентів може змінюватись або доповнюватись з метою вирішення завдань на різних стадіях кримінального провадження. Крім того, під час вирішення питання про обрання тактичних прийомів спілкування з потерпілим варто враховувати і категорію до якої віднесено особу відповідно до Стандартів розслідування воєнних злочинів.

Окрім екстреної психологічної допомоги, суттєве значення матиме домедична допомога потерпілим, які перебувають у невідкладних станах, оскільки фізичний стан потерпілої особи є запорукою проведення з нею слідчих (розшукових) дій та отримання необхідної інформації.

Механізм надання домедичної допомоги постраждалим, які перебувають у невідкладних станах, особами, які не мають медичної освіти, але за своїми службовими обов'язками повинні надавати домедичну допомогу, визначений наказом Міністерства охорони здоров'я України від 09.03.2022 № 441 «Про затвердження порядків надання домедичної допомоги особам при невідкладних станах» та відповідно до статті 6 Закону України «Про екстрену медичну допомогу», Концепції розвитку системи екстреної медичної допомоги, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 року № 383-р, та пункту 8 Положення про Міністерство охорони здоров'я України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 2015 року № 267 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 року № 90), та покликаний удосконалювати процес надання домедичної допомоги особам при невідкладних станах [7].

Досить часто, питання надання екстреної психологічної та медичної допомоги тісно пов'язані між собою, і відповідні заходи у цьому напрямку повинні вживатись одночасно.

Наступною стадією, є аналіз та використання отриманої інформації.

В межах цього етапу отримані від потерпілого показання підлягають ґрунтовній перевірці й оцінці в сукупності з іншими обставинами, що були отримані під час досудового розслідування. Це дозволить проаналізувати наявну інформацію, яка фактично утворює структуру криміналістичної характеристики та вирішити питання щодо достатності отриманих доказів, тобто можливості прийняття позитивного або негативного рішення щодо предмету допиту (доказування).

Таким чином, можливо дійти висновку, що робота з потерпілою особою повинна послідовно забезпечуватись у кількох напрямках, зокрема: дотримання процесуальних засад кримінального провадження, з урахуванням концепції особливого режиму досудового розслідування та судового розгляду в умовах воєнного стану, що має забезпечити ефективне кримінальне переслідування винних осіб; психологічна підтримка з метою нормалізації морально-психологічного стану осіб, які пережили трагедії, що вплине на результативність кримінального провадження на різних його стадіях; тактико-криміналістичне забезпечення розслідування, яке дозволить утворити повноцінну систему дій, спрямовану на постійне розширення можливостей щодо належної підтримки потерпілих та залучення передового міжнародного досвіду щодо механізмів підтримки для учасників кримінального провадження в контексті розслідування воєнних злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page>.
2. Методичні рекомендації «Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина». URL: https://justgroup.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/standart-rozsliduvannya_zagalna-chastyna.pdf
3. А. Адамська-Галлант Не завдати шкоди: як правильно працювати з потерпілими та свідками воєнних злочинів. Інтернет-холдинг «Українська правда». URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/06/13/7406707/>.
4. Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32012L0029>
5. Саковський А.А., Мировська А.В. Криміналістичне забезпечення допиту неповнолітньої особи. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 3/2024. С. 482-485. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/116>.
6. Малярова В. О., Матюшкова Т. П., Кікінчук В. В., Бугайчук К. Л. Процесуальний порядок та тактичні особливості здійснення слідчих (розшукових) дій : метод. рек. Харків : ХНУВС, 2018. 101 с.
7. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09.03.2022 №441 «Про затвердження порядків надання домедичної допомоги особам при невідкладних станах». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0356-22#Text>